

Tamara Valčić Bulić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.133.1.09-1 Ronsard P. de "15"
DOI: 10.19090/gff.2017.1.219-235
Originalni naučni rad

PJER DE RONSAR, ANGAŽOVANI PESNIK? BESEDE O JADIMA OVOG VREMENA(1562–1564) **

Pjer de Ronsar (Pierre de Ronsard, 1524–1585), uvažavan kao najznačajniji francuski pesnik XVI veka, vođa pesničke škole Plejade, po tematici prevashodno pesnik ljubavi, a po svom društvenom statusu dvorski pesnik, u predvečerje i tokom verskih i građanskih ratova (1562–1598), uprkos svojim elitističkim ubeđenjima o specifičnom statusu poezije, piše elegije i besede u kojima prvo miroljubivo, zatim sve ogorčenije, upozorava svoje savremenike, prvo sve bez razlike, a zatim u prvom redu svoje verske i političke protivnike, protestante, na zla koja prete Francuskoj. Tako Ronsar u *Besedama* (*Discours des misères de ce temps*) prerasta u vrsnog angažovanog, a kako vreme prolazi i rat je sve izvesniji, militantnog pesnika. Cilj ovog rada je da prikaže različita umetnička i retorička sredstva koja pesnik koristi da bi svoje protestantske neistomišljenike ubedio u besmislenost oružanih bratoubilačkih sukoba, ali i da bi razobličio, po njegovom ubeđenju, prave motive njihove pobune. Na osnovu podrobne analize, može se zaključiti da Ronsar nastoji da na sve loše strane sukoba koji otpočinje ukaže racionalnim argumentima (on je protivan razumu, tradiciji, poretku). Pored toga, kao pravi besednik, pesnik nastoji da uzbudi svoje čitaoce, što čini koristeći snažne, upečatljive opise (hipotipoze), alegorije i personifikacije Francuske i njenih žitelja, a konačno i time što svoja lična osećanja izražava neposredno, otvoreno kritikujući i napadajući svoje protivnike.

Ključne reči: Ronsar, protestanti, angažovanost, besede, *movere*, satira, alegorija

Iz današnje perspektive teško je poverovati u značaj političke i društvene angažovanosti pisaca i intelektualaca u davnim vremenima poput srednjeg veka i renesanse. Razlozi za nevericu su razumljivi: protok informacija bio je slab i spor, javni nastupi pred milionskim auditorijumima nezamislivi, a Gutenbergovo otkriće pokretnih slova u XV veku nije odmah omogućilo široku difuziju knjige. Pa ipak, i mnogo pre pojave figura kao što su, u Francuskoj, Volter, Viktor Igo, Lamartin, Emil Zola, Žan-Pol Sartr – da nabrojimo samo najpoznatije među njima – može se

* tamara.valcic.bulic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj tekst nastao je na osnovu saopštenja pod nazivom „Satira kao oružje političko-verske polemike u *Besedama o jadima ovog vremena* (1562–1564) Pjera de Ronsara“, na VIII Međunarodnom naučnom skupu Srpski jezik, književnost, umetnost na Filološko-umetničkom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, 25–26.oktobra 2013. Saopštenje zatim nije objavljeno.

naiči ne samo na slučajeve nedvosmislenog spisateljskog angažmana na jednoj strani, u teškim istorijskim okolnostima, već i na odjeke koje je na drugoj strani taj angažman imao u javnosti svoga vremena. Jedan od takvih primera je upravo zbirka Pjera de Ronsara (Pierre de Ronsard, 1524–1585), *Besede o jadima ovog vremena*, (*Discours des misères de ce temps*) koja će se pod tim zajedničkim nazivom pojaviti tek nekoliko godina posle sukcesivnog objavljivanja prvih Ronsarovih beseda (ne uvek i tako nazvanih) koje su zatim sakupljene i objavljene pod tim zajedničkim imenom. U kojoj meri su te pesme angažovane, na kojoj strani, s kakvim ciljevima i u prvom redu, na koji se način pesnik zalaže za svoje ideje, namera nam je da ukratko pokažemo u ovom radu. Kako bi Ronsarovo književno uplitanje u istorijske događaje bilo razumljivije, prvo ćemo reći nekoliko reči o pesniku, a zatim i o njegovom vremenu i okolnostima u kojima i zbog kojih nastaju *Besede*.

RONSAR I NJEGOVO DOBA

Francuski pesnik Pjer de Ronsar je kod nas malo prevođen i slabo poznat osim među stručnjacima, prvenstveno frankoromanistima¹. On je pesnik francuske renesanse, najznačajniji predstavnik Plejade, francuske pesničke škole koja se oformila krajem četrdesetih godina XVI veka, bila naročito uticajna u doba vladavine Anrija II (1547–1559) i još desetak godina posle toga. Ova pesnička škola, koja svoju poetiku izgrađuje na oponašanju antičke književnosti i italijanskih renesansnih pesnika, a naročito Petrarke, nastupa kao protivteža predstavnicima zastarelih i srednjovekovnih stavova o pesništvu koje u njihovim očima oličava tada veoma ugledni pesnik Kleman Maro i njegovi epigoni. Od samog početka, iako u to vreme gotovo ništa nije objavio i potpuno je nepoznat, Ronsar se nameće kao njen vođa.

Kao plemić, Ronsar je u mladim danima paž u kraljevskoj službi; usled bolesti i problema sa sluhom koje ona prouzrokuje, vojnička i diplomatska karijera su mu uskraćene. On se stoga okreće svešteničkom pozivu, ali ta služba mu u stvari omogućava da se istinski posveti poeziji. Na svojim literarnim počecima, inspiraciju nalazi kako u antičkoj tako i u petrarkističkoj ljubavnoj poeziji koja je, upravo tih, pedesetih godina XVI veka, predmet velikog interesovanja i oponašanja

¹ Prevedeno je nekoliko njegovih pesama, i to pretežno ljubavnih, koje su uglavnom objavljivane po antologijama i časopisima. Pored toga, u istorijama književnosti kao što je *Francuska književnost I* posvećena mu je poneka stranica (Banašević i dr, 1976: 133–140).

među francuskim pesnicima². Ali, Ronsar se ipak prvo okreće antici i objavljuje za ono vreme prilično kontroverznu zbirku *Oda* (prve četiri knjige 1550, peta 1552), u kojoj, iako početnik, odmah nadmeno proklamuje svoju superiornost u odnosu na druge žive pesnike³, dok aristokratskoj publici nudi pesme ispunjene antičkom erudicijom koju ta publika ne razume i ne poznaje. U početku Ronsar ne doživljava željeni uspeh, savremenici mu, po svedočanstvima iz onog vremena, upućuju brojne kritike, a među njima je u kontekstu teme verskih ratova posebno zanimljiva i ona, da ima paganska, a ne hrišćanska ubedenja (Smith, 1988: 88).

Ipak, Ronsar ne odustaje od svog pohoda na slavu i ubrzo zatim, jedne za drugima objavljuje zbirke „kanconijera“ kojima daje ime *Les Amours* ili u prevodu *Ljubavi* (1552, 1554, 1555). U njima on virtuožno primenjuje sve petrarkističke topose, dajući im i lični pečat svojom ljubavlju prema prirodi, prikazivanjem čulne želje, kao i izuzetnim versifikatorskim umećem i muzikalnošću stiha. Šezdesetih godina XVI veka, on je priznat i cenjen, a zvanični dvorski pesnik postaje još u doba vladavine Anrija II, godine 1554 (Ménager, 1979, 3), što je veoma laskava a ujedno i obavezujuća titula: ona mu obezbeđuje nesmetano bavljenje poezijom, ali ga s druge strane primorava da piše i prigodnu poeziju, da svoje pesničke komade posvećuje kralju i drugim uglednim ličnostima iz njegove neposredne okoline. U tom smislu, objavljuje i *Himne* (1555–1556), vraćajući se još jednoj od antičkih pesničkih vrsta, a time se ujedno odaziva i svojim dužnostima dvorskog pesnika. Ne treba zato da čudi što mu, posle Maroa, polazi za rukom da ponese i laskavu titulu „princa pesnika“⁴.

I pored ovih ustupaka koje mora da čini svojim dvorskim zaduženjima i borbi za mesto koje smatra da mu pripada, kao pravi zaljubljenik u uzvišenu misiju poezije, koju naziva „alegorijskom teologijom“ rezervisanom samo za posvećene, Ronsar načelno odbacuje svaku utilitarnost a tim pre i militantnost, te didaktičnost i ideološku angažovanost – barem deklarativno – smatra njenom profanacijom. Ovaj

² Upravo tih godina (1548) Vasken Filijel (Vasquin Philieul) objavljuje prvi francuski prevod Petrarkinog *Kanconijera*. (200 soneta), što svakako dodatno doprinosi popularnosti ovog, među humanstima i pesnicima i inače popularnog dela.

³ U predgovoru *Oda*, on naime kaže sledeće: „Kada me budeš nazvao prvim lirskim pesnikom i onim ko je druge poveo na put ovog čestitog rada, tada ćeš mi vratiti ono što mi duguješ.“ (« Mais quand tu m'appelleras le premier auteur Lirique François, & celui qui a guidé les autres au chemin de si honneste labeur, lors tu me rendras ce que tu me dois », Ronsard, 1932: 43).

⁴ Ronsarova biografija koja je ovde sumarno prikazana, predmet je više navedenih studija koje su nam poslužile kao izvor (v. u Bibliografiji: Balmas, 1974, Banašević, 1976, Ménager, 1979, Simonin, 1990).

elitistički stav podrazumeva i odbijanje da se na bilo koji način ugađa ukusu i interesovanjima širih čitalačkih slojeva; Ronsar prezire gomilu i piše za *happy few*. Tih šezdesetih godina, on priprema i prvo izdanje svojih sabranih dela⁵.

I pored svega toga, Ronsar odstupa – ili se to barem tako na prvi pogled čini – od sopstvenih ubeđenja i strastveno se uključuje u versko-političku polemiku koja se šezdesetih godina rasplamsava u Francuskoj. To ne treba da čudi kada se ima u vidu da su za Francusku XVI veka verski i građanski ratovi događaji sa, u to doba, najpogubnijim posledicama i da su preko trideset pet godina snažno potresali zemlju: od početka prvog rata 1562, sve do proglašenja Nantskog edikta 1598. godine. Sâm Ronsar uostalom njihov kraj neće ni doživeti. Uzroci ovih ratova dobro su poznati u savremenoj historiografiji: pored dubokog verskog sukoba između katolika i protestanata koji je otpočeo u prvoj polovini XVI veka, iako tada još ne s žestinom koja će se kasnije ispoljiti, u osnovi ratova je i borba za vlast.

Porodica Valoa, suočena sa sve snažnijom novom jeresi, želi da sačuva vlast, a da istovremeno pruži pomirenje naciji. Umesto da do pomirenja dođe, nemiri i sukobi kulminiraju u ovim bratoubilačkim ratovima. Na čelu države, posle smrti Anrija II i ujedno okončanja italijanskih ratova (1559), zatim smrti njegovog najstarijeg sina, Fransoa II, nalazi se desetogodišnji kralj, Šarl IX, a umesto njega vlada njegova majka, kraljica Katarina de Mediči. Pri tome, kako prolazi vreme, sve je izvesnije da će vladajuća dinastija ostati bez muških naslednika, a njen glavni protivnik je predstavnik protestantske porodice Burbona, navarski kralj Anri, koji bi kao najbliži srodnik trebalo da nasledi francuski presto. Neke od uticajnih plemićkih porodica takođe pretenduju na francusku krunu, a među njima je najuticajnija ultrakatolička porodica De Giz.

Ovom kratkom istorijskom pregledu dodajmo i to da je protestantizam u jeku u Francuskoj šezdesetih godina XVI veka, kako zbog snažne „medijske“ propagande koja dolazi iz Ženeve, izvesne pragmatične trpeljivosti dvora i regentkinje Katarine de Mediči prema novoj veri, tako i zbog opravdanog

⁵ Ronsarova namera je da za života rukovodi izdavanjem svojih sabranih dela, da bi ih, kako sam kaže, na taj način zaštitio od nesavesnih stampara, ali i iz drugih, sasvim pesničkih razloga. Te, 1560. godine, objavljena su četiri toma Ronsarovih sabranih dela. Za ovaj poduhvat, Ronsar može zahvaliti mladom kralju Fransoa II, koji će vladati veoma kratko, jedva godinu dana, a koji Ronsaru ukazuje ne samo veliku čast, već mu pruža i materijalnu pomoć davanjem lične i opšte povlastice za štampanje njegovih dela. I pored toga Ronsar mu ne uzvraća ovaj izraz velike naklonosti i prećutno odbija da mu prigodnom pesmom izrazi poštovanje i zahvalnost, kao što uostalom nije cenio ni njegovog oca, pokojnog kralja Anrija II, uprkos tome što je postao dvorski pesnik u doba njegove vladavine. (Simonin, 1990: 215–216).

nezadovoljstva koje čak i među samim katoličkim vernicima izaziva vladanje katoličkog sveštenstva. Konačno, valja napomenuti da protestanti, barem jedan njihov deo, pored zahteva da im se prizna pravo na slobodu veroispovesti, imaju i neke druge političke pretenzije⁶. Ne zalazeći u sve pojedinosti, ne možemo a da ne pomenemo niz incidenata između dve suprotstavljene strane tokom 1560–1561. godine, među kojima posebno mesto zauzima protestantska zavera u Amboazu (mart 1560), u stvari pokušaj otmice mladog kralja Fransoa II⁷. Kao i savetovanje u Poasiju (Poissy, septembar-oktobar 1561), neuspešan pokušaj pomirenja katoličkih i protestantskih teologa koji se pretvara u žustru raspravu bez pozitivnog ishoda, tako i drugi incidenti i tuče vode u zaoštavanje situacije i u dalje sukobe (Nakam, 1993, 126 i 128). Dodajmo da je sâm Ronsar nekima od ovih događaja prisustvovao (savetovanje u Poasiju) ili o njima bio detaljnije obavешten usled svog života na dvoru i u njegovoj blizini.

Neposredan povod za početak prvog rata pruža katolička strana, porodica De Giz, čiji će ljudi 1. marta 1562. počiniti pokolj protestanata u Vasiju (dvojna grafija: Wassy i Vassy), gradiću istočno od Pariza; u tom gradu su protestanti javno ispovedali svoju veru unutar gradskih zidina, uprkos kraljevskom ukazu iz iste godine koji im to pravo daje samo ukoliko to čine izvan grada.

Pored oružanih sukoba kojih je, kako vidimo, sve više, rat se vodi i drugim sredstvima: razvoj štamparstva utiče i na sve snažniju borbu putem pisane reči. Protestanti svoju propagandu sprovode i intenzivnom izdavačkom aktivnošću, objavljujući različite spise političke i propagandne sadržine, pamflete i razne druge brošure. Među tim spisima nalaze se i oni napisani kao odgovor Ronsaru⁸, čija su

⁶ U pitanju je stranka onih koji smatraju da je osvajanje verskih sloboda samo prvi korak ka osvajanju širih političkih, kojim će narod dobiti moć koju tada ima samo kralj, kao božji predstavnik na zemlji (Dassonville, 1989: 15).

⁷ Među brojnim izvorima koji govore o ovom događaju i o celokupnom istorijskom kontekstu, izdvajamo Nakam 1993. Po ovom izvoru, namera protestanata bila je da Fransoa II odvoje od moćne ultrakatoličke porodice Gizovih (De Guise). Ishod ove zavere ('conjuraton d'Amboise') ili kako je još u istoriji zovu "metež" ('tumulte') je hapšenje Kondea (Conde), kao i brojna mučenja i pogubljenja protestantskih vođa. (Nakam, 1993: 125).

⁸ Ovde je nemoguće – a i prevazilazi okvire ovog rada - prikazati celokupnu polemiku između Ronsara i protestanata. Napomenimo samo da je ona u francuskoj književnoj istoriji proučena, da je jedan deo tekstova zauvek izgubljen, ali da i oni koji postoje, rečito govore o rasplamsanosti verskih strasti. Osim toga, i sam Ronsar se u nekim svojim proznim poslanicama osvrće na pravu kampanju koju protiv njega vode protestanti. (V. Između ostalih izvora Ménager, 1979: 240–241). U bazi podataka <http://base-agon.paris-sorbonne.fr/querelles/ronsard-et-les-poetes-protestants> moguće je videti nepotpun spisak

prva upozorenja porodici Valoa, zatim Francuskoj u celini i protestantima posebno – u vidu pesničkih sastava – tad već uveliko ugledala svetlost dana.

RONSAROV ANGAŽMAN I NASTANAK „BESEDA“

Podsetimo se da, kako navodi Predrag Matvejević u *Rečniku književnih termina*, uprkos raznovrsnosti upotreba reči „angažman“ i stoga njegovoj izvesnoj neodređenosti, pa čak i dvosmislenosti:

Angažirana umjetnost u pravilu teži da posreduje na jednoj široj, *kolektivnoj* ili *socijalnoj* razini; [...] nadalje, suprotstavljajući se shvaćanju kojem umjetničko delo nema *svrhovitosti* (finaliteta), angažman u stvari stavlja naglasak na funkciju i podrazumjeva tendenciju umjetnine, odbijajući svako zatvaranje u privatne sfere i tzv. „kulu bjelokosnu“, angažirana djela teže da djeluju na razini javnosti, *u situaciji* (Sartr). Umjesto proklamirane *bezrazložnosti*, *angažman* afirmira potrebu za efikasnošću. To bi bile njegove osnovne opće odrednice. (Živković (ur.) 1986: 26)

Društveni i kolektivni karakter angažmana, njegova efikasnost i uticaj na javnost (a to znači i efikasnost umetničkog dela koje je izraz tog angažmana), to bi dakle bile glavne odlike angažovane umetnosti, a u ovom slučaju, angažovane poezije. Dodajmo ipak da se u doba razvoja apsolutizma, a imajući u vidu pri tome da Ronsar nosi titulu dvorskog pesnika, može postaviti pitanje koliko je uopšte moguće govoriti o pesnikovom angažmanu zasnovanom na autonomiji mišljenja i delanja, a koliko o njegovoj instrumentalizaciji od strane vlasti.

Valja reći da se u veoma teškim istorijskim okolnostima o kojima ovde govorimo, Ronsar oglašava prvi među pesnicima i to u doba kad se dvor još koleba oko konkretnih mera koje valja preduzeti (Smith, 1979: 17) pa čak i opominje one koji sukobe i rečima – a ne samo delima – raspiruju, umesto da ih smiruju (Dassonville, 1989: 10). Čak i ako prihvatimo da ova upozorenja nisu upućena direktno Ronsaru, ostaje da pesnik samostalno donosi odluku o svom pesničkom učešću i zauzimanju stava u verskim razmiricama, a sve to u atmosferi verske uzavrelosti u tom prelomnom istorijskom trenutku. Kako tvrdi Simonen: „Nasuprot [nekim drugim pesnicima], Ronsar se angažuje pre nego što ga je vlast angažovala da to učini.“⁹

protestantskih pamfleta protiv Ronsara, objavljivanih u različitim francuskim gradovima (Orlean, Lion, Ženeva).

⁹ « A l’opposé, Ronsard s’engage avant que le pouvoir ne l’ait engagé à le faire. » (Simonin, 1990: 232). Mišel Simonen bio je cenjeni stručnjak za francusku renesansnu književnost i autor jedne Ronsarove biografije (v. Bibliografiju).

Teško je ipak sa ove vremenske udaljenosti sa sigurnošću utvrditi Ronsarove motive za pesničko učešće u događajima. Ronsarovi ondašnji protivnici, kao i neki današnji dobri poznavaoци tadašnjih istorijskih okolnosti uopšte, a Ronsarovog života i dela posebno, tumače Ronsarov stav kao udvorički potez i karijerizam, kao želju da pokaže svoj nepokolebljivi hrišćanski (katolički) duh iz ličnih interesa ili prosto kao reakciju i inače sujetnog pesnika na kritike kojima je izložen (o svemu ovom, između ostalog v. Dassonville, 1989: 8; Smith, 1979: 16). Za druge, njegovo angažovanje je i rezultat istinske privrženosti vladajućem poretку, institucijama i kraljevskoj porodici (Dassonville, 1989: 12). Ronsar naravno zastupa krajnje konzervativne stavove, ali se oni mogu donekle razumeti ukoliko se ima u vidu opasnost koju sukobljavanje predstavnika „stare“ i „nove“ vere predstavlja za stabilnost države i bezbednost njenih žitelja, a to je ono što pesnik po svaku cenu želi i svojom rečju da spreči; književno zanimljivije je i Ronsarovo ubedenje – koje pomalo paradoksalno proizlazi iz prethodno pominjanog pesnikovog elitizma - o odlučujućoj društvenoj ulozi pesnika; pesnik je pozvan da bolje od drugih zastupa stavove većine, on je prorok dužan da prosvetli „prost svet“, da bude učitelj i pedagog. I na kraju, *Besede* predstavljaju još jedan estetski eksperiment, novi izazov u sticanju retoričke izvrsnosti kojoj teži Ronsar, priliku za ovladavanje još jednim novim, a starim – antičkim žanrom (Rigolot, 1989: 58–59).

U periodu od 1560, doba zaoštavanja odnosa između dve verski suprotstavljene strane, do 1565, kada je rat već uveliko otpočeo, Ronsar objavljuje devet pesničkih komada, koji neposredno govore o savremenim događajima. Ti prvi komadi, neki od njih naknadno nazvani „besedama“ ili „raspravama“, kako se još može prevesti pojam *discours*, izlaze u manjem i jeftinijem formatu, u vidu knjižica, brošura, i to u više gradova istovremeno, te su namenjeni za masovnu upotrebu i čitanje, za razliku od prethodnih Ronsarovih pesničkih zbirki. Oni izlaze sledećim redom: 1560. godine dve elegije, “Elegija Gijomu Dezotelu” (“Élégie à Guillaume des Autels”) i “Elegija Luju de Maziru” (“Élégie à Loïs des Masures”). Godine 1562. objavljeni su u maju “Vaspitavanje mladog kralja Šarla IX” (“Institution pour l’adolescence du roy Charles IX”) i “Beseda o jadima ovog vremena” (“Discours des misères de ce temps”), u oktobru “Nastavak besede o jadima ovog vremena” (“Continuation du Discours des misères de ce temps”) a u decembru 1562. “Opomena narodu Francuske” (“Remonstrance au peuple de France”). Zatim u proleće 1563. izlazi “Odgovor na uvrede i klevete ne znam kojih ženevskih propovednika i sveštenika” (“Responce aux injures et calomnies de je ne sçay quels predicans et ministres de Geneve”); naredne 1564. godine izlazi jedna poslanica u prozi kada je I rat završen, “Poslanica čitaocu u kojoj autor kratko

odgovara svojim kleveticima“ (“Epistre au lecteur par laquelle succinctement l’auteur respond a ses calomniateurs”), a 1565. “Parafraza Te Deum-a” (“Paraphrase de Te Deum”). Pored toga, napomenimo da su neke od beseda napisane kao odgovor protestantskim pamfletistima, „prepiska“ s njima. Besede će prvi put biti objedinjene u zbirku 1563, zatim ponovo 1567. godine. U nastavku ratova, Ronsar će napisati još četiri besede u nepravilnim vremenskim intervalima (jednu 1569, dve 1578, još jednu 1584). Poslednja među njima nastaje dakle godinu dana pred Ronsarovu smrt (podsetimo, umire 1585), dok će pomenute tri biti objavljene u novom izdanju njegovih sabranih dela 1578. godine¹⁰.

Kada Ronsarove pesme prvi put izlaze, pojedinačno, one, kao što smo već rekli, u nazivu ne sadrže uvek oznaku *discours*; dve su „elegije“, jedna beseda sadrži proznu poslanicu (VII), a jedna je u potpunosti napisana u prozi (VIII). Kasnije Ronsar daje zajednički naziv zbirci, *Besede o jadima ovog vremena*, a ovo naknadno razlikovanje i davanje imena, ukazuje i na činjenicu da u vreme kad Ronsar piše, *discours* ne postoje kao jasno definisana pesnička vrsta u francuskoj književnosti, niti se pominju u teorijskim tekstovima onog doba. Smatra se da je književni naziv preuzet iz italijanske književnosti u kojoj se u renesansi pojam *discorsi* koristi da označi spise o nekim moralnim ili političkim temama kao i rasprave o poetici, najčešće napisane u prozi¹¹. Sama reč *discours* ima širok dijapazon značenja, od najopštijeg značenja „razgovor“, do onog užeg: „govor, izlaganje, rasprava, beseda, propoved“. Kako navodi I. Belanže, Di Bele je prvi među pesnicima Plejade upotrebio reč *discours* i to 1558. godine u “Besedi kralju o primirju godine 1555”¹².

Discours odnosno „besede” nemaju jasno tematsko i formalno određenje; najčešće su pisane u stihu i to u aleksandrincu, mada mogu biti i u prozi¹³, a teme

¹⁰ Napomenimo i to da je Ronsar unosio ponekad i značajnije izmene u svoje besede iz izdanja u izdanje, pa im čak i menjao imena. Promene koje je Ronsar unosio - bilo da je u kasnijim verzijama prvobitni tekst ublažavao kada je smatrao da su njegove izjave preoštre ili je naprotiv odlučivao da iz beseda izbacii posvete ličnostima s kojima se u međuvremenu zavadio, sva ta pitanja zanimljiva su prvenstveno za francusku književnu historiografiju i ovde nisu tretirana. Sve pesme analizirane su u originalnim, najstarijim izdanjima, tako kako su učestvovalе u polemici.

¹¹ Primer za to je Makijavelijeva *Rasprava o prvih deset knjiga Tita Livija (Discorsi sopra la prima deca di T. Livio, 3 vols., 1512–1517)*.

¹² Na francuskom “Discours au Roy sur la Trefve de l’an MDLV”. Veći deo našeg izlaganja o pojmu *discours* inspirisan je tekstom Ivon Belanže, (v. Bellenger 1984: 195–198).

¹³ Primer u francuskoj književnosti : Pontus de Tyard, *Discours philosophiques* (1550–1558).

moгу biti kako ljubavne, tako i političke ili filozofske. Neki od savremenih istraživača daju i ovakvu definiciju francuske renesansne vrste *discours*: „niz razgovora, čas sredenih, čas nepovezanih, ili barem ne sistematično uređenih“¹⁴ (Bellenger, 1984: 196). Belanže posebno ističe različitost – u pogledu tematike, a naročito u pogledu forme – između francuskog i italijanskog pesničkog oblika. Naime, italijanski *discorso* mnogo je više okrenut istoriji, moralu ili poetičkim pitanjima i pri tome organizovaniji u svom izlaganju, dok francuski *discours* međutim može imati raznolike teme a u pogledu forme, prisutnija je u njemu razudenost i asocijativnost u izlaganju. To je i razlog što nismo usvojili termin „rasprava“ koji su upotrebili neki naši istoričari književnosti¹⁵, koji se nisu potanko bavili Ronsarovim i nekim drugim sličnim *discours*, a može se pretpostaviti da su po analogiji preuzeli usvojeni prevod za italijansku formu. Dodajmo da za rasvetljavanje književnoistorijskog pojma *discours* od pomoći može biti i Horacijeva zbirka *Sermones*, ili *Satirae*, zbirka razgovora ili satira, napisana mahom u dijaloškom obliku, što je model koji Feroni u *Istoriji italijanske književnosti* opisuje ovako: „model razgovora i moralnih refleksija, srednjeg tona i uzdržane mudrosti“ nasuprot agresivnijem modelu Juvenalovih *Satira* (Feroni, 2005: 286). Ipak, Ronsar kao da usvaja ponešto od oba ova modela: jedna od ključnih osobina njegovih „beseda“, pored izvesne digresivnosti i asocijativnog mišljenja, jeste upravo satirični ton i devalorizacija i diskvalifikacija protivnika, te se njegove *Besede* po tonu i svesno moralističkom stavu koji usvaja u pogledu društveno-političke stvarnosti, približavaju i vrsti političke satire¹⁶.

RON SAROVE METODE UBEDIVANJA

Značaj retorike ovde nikako nije moguće zanemariti; podsetimo se osnovnog besednikovog cilja: da poduči, da se dopadne, da uzbudi (*docere, delectare, movere*), a sve to da bi ubedio u valjanost predmeta za koji se zalaže, a to je u ovom slučaju odustajanje od rata, a zatim i kad do rata dođe, njegovog brzog okončanja. Kako postupa Ronsar? Kako ovde nije moguće detaljno iznositi razlike koje postoje između

¹⁴ U originalu: „une suite de propos, tantôt ordonnés, tantôt décousus ou du moins non systématiquement ordonnés.“

¹⁵ Tako na primer Midhat Šamić naziva ovo delo „raspravama u stihu“. (u: Banašević i dr. 1976: 137).

¹⁶ Iako Ronsar ovaj termin i pojam nigde ne pominje, bez obzira što je reč o plemenitoj pesničkoj formi u u duhu antičke odnosno latinske tradicije; pesnik će kasnije i pisati satire. Šamić takođe navodi “Tačno je rečeno da je svojim *Raspravama u stihu* Ronsar stvorio ‘veliku političku satiru’”. (u Banašević i dr, 1976: 138).

prvih (iz 1560) i onih potonjih beseda¹⁷ (od početka rata, pa nadalje) recimo ovo: od pokušaja da bude koliko-toliko neutralan i tolerantan i da ukaže na greške i mane oba tabora, Ronsar ide ka sve snažnijim i žustrijim napadima na protestante, da bi se zatim, u poznijim godinama svog stvaralaštva vratio nešto mirnijim tonovima (od 1569. pa do smrti). Ipak, pokušaćemo da ovde izdvojimo neke osnovne postupke.

Upravo sledeći pravila besedništva, pesnik u “Elegiji Gijomu Dezotelu” iz 1560. koja predstavlja njegovo prvo oglašavanje u vezi s verskim sukobima, poziva na razum, na logos, na glas i reč, na borbu knjigom, kao na ono što bi trebalo da donese razrešenje i smirenje: „ne oštricom sečiva već snažnim razlozima“¹⁸, te je potrebno, kaže on, naoružati „Apolona i muze“, dakle poeziju staviti u službu mirotvorstva. U ovom sveopštem pozivu na razum sučeljene su greške jednih i drugih – prvo protestanata, u dvadesetak stihova¹⁹ – da bi se zatim pesnik posvetio greškama katolika i njihove Crkve: dokon način života sveštenstva, njegovo zgrtanje bogatstva i udaljavanje od pastve, sve je to razlog, veli pesnik, za moralnu obnovu i pomirenje.

Ipak, glavni argumenti su na katoličkoj strani, tvrdi Ronsar i kao jedan od ključnih, već u “Elegiji Luju de Maziru” (1560) sve iznoseći niz pomirljivih stavova, postavlja retoričko pitanje kako je „jedan sipljivi Namac“ mogao, „usred čaša, vina i psovki“, pravilno tumačiti Sveto pismo (Ronsard, 1979: 62)?

U narednim besedama pesnik produbljuje argument koji poziva savremenike na buđenje nacionalnog osećanja: nova vera u suprotnosti je s francuskom, a pesnik čak kaže i - franačkom tradicijom, ona je „uvezena“, protestanti slede „zabludu jednog stranca“ (Ronsard, 1979: 78).

Šta reći će Faramon, Klodion, i Klovis?
 Naši Pipini, Marteli, naši Šarli i Lujevi,
 Što krvlju koju u ratu proliše
 Za kraljeve naše prelepu zemlju osvojiše?²⁰

I što je najgore, kad su bratoubilački sukobi već otpočeli, protestanti u pomoć pozivaju ratobornu naciju koja „pije široki Dunav i talase Rajne“²¹. Buđenje svesti o

¹⁷ Namera nam je da u obimnijoj studiji besede predstavimo hronološki i da svaku detaljnije prikažemo, ali kako to ovde nije moguće, uopštavanja koja nudimo jesu jedino rešenje.

¹⁸ « Non par le fer trenchant mais par vives raisons » (Ronsard, 1979: 53). Svi prevodi Ronsarovih beseda su autorski.

¹⁹ „Naši neprijatelji prave greške, al’ grešimo i mi“ („Nos ennemis font faulte et nous faillons aussy.“ Ronsard, 1979: 54).

²⁰ „Que dira Pharamond, Clodion, et Clovis? /Nos Pepins, nos Martels, nos Charles nos Loys, /Qui de leur propre sang versé parmy la guerre/Ont acquis à nos Roys une si belle terre?“ (Ronsard, 1979: 74–75)

značaju nacionalne pripadnosti nesumnjivo nailazi na plodno tle među Ronsarovim katoličkim savremenikima. Vidimo pritom da nacionalno osećanje nije lišeno primesa ksenofobičnosti, koju pesnik inače i drugde ispoljava, barem kad je u pitanju poreklo i širenje nove vere.

Drugi, politički argument tiče se opasnosti koju za državni poredak predstavljaju protestanti. Ronsar zastupa konzervativne stavove apsolutne poslušnosti i odanosti suverenu, a ujedno, i to je ono ključno, odbacuje i upotrebu sile. Njegovi protivnici unose neslogu u državu, narušavaju mir, uništavaju i pale.

Šta? Zar kuće paliti, pljačkati i otimati,
 Usmrtiti, ubiti, silom vladati,
 Više kraljevima poslušnost ne pokazivati, vojsku skupljati,
 Zar se to Reformisanom crkvom može zvati?"²²

Tu pesnik racionalnim razlozima dodaje i snažne emocije, težeći da uzbudi i svoje čitaoce; zbog svoje zabludlosti protestanti uništavaju harmoniju porodičnog života, u čemu im katolici svesrdno "pomažu", bratoubilaštvo je prikazano živo i doslovno, pometnja u Francuskoj opšta, a osećanje samilosti prema nesrećnim sunarodnicima veoma izraženo:

I brat (o nesreće!) protiv brata se oruža,
 Sestra protiv sestre, (...)
 Žena muža svoga da prepozna neće.
 Deca bez razloga o veri raspravljaju,
 I sve u nered i bezakonje srlja.²³

Narušavanju mira i poretka dodajmo i krucijalni moralni razlog, ujedno i optužbu koju pesnik upućuje svojim protivnicima. Postoji nepremostivi ponor između ratobornosti i upotrebe sile, nasilja i ubijanja s jedne, i jevanđeoskih pretenzija s druge strane. Zlo je u suprotnosti s hrišćanskim učenjem, te su protestanti još i licemeri, veli

²¹ „Boit le large Danube et les ondes du Rhin.“ (Ronsard, 1979: 77)

²² Et quoy? Brusler maison, piller et brigander, Tuer, assassiner par force commander, /N'obeir plus aux rois, amasser des armées, /Appellez-vous cela Eglises reformées?" (Ronsard, 1979: 82).

²³ U originalu: Et le frere (o malheur) arme contre son frere, La soeur contre la sœur (...)/La femme ne veut plus son mari recognoistre./ Les enfans sans raison disputent de la foy, /Et tout a l'abandon va sans ordre et sans loy. (Ronsard, 1979: 77)

pesnik i do kraja obezvređuje veru svojih protivnika, ona je samo obmana, laž i privid: „Ne propovedaj u Francuskoj više naoružano Jevanđelje/Hrista što garav se sav od dima puši“²⁴.

Najmanje mesta u svojoj argumentaciji Ronsar posvećuje doktrinarnim pitanjima, na šta je često ukazivano u literaturi. (Dassonville 1985: 129; Smith, 1979: 15–17). Ipak, on se osvrće i na činjenicu da postoji međusobna nesloga između protestantskih „sekti“ koje nabraja, a koje se međusobno spore oko određenih verskih pitanja; ovaj razdor među protestantima već ukazuje na to da protestanti nisu, ne mogu biti Hristovi izabranici, tvrdi pesnik (Ronsard, 1979: 88); svi ljudski argumenti su nemoćni pred božanskim karakterom verovanja, a oni koji dovode u pitanje istinsko Hristovo prisustvo u hlebu i vinu (katolička dogma o transsuptancijaciji) zabludeli su i otpadnici, kaže on drugde (Ronsard, 1979: 98).

Ipak, Ronsar se ne upušta previše u ove verske teme, a vidljivo je i da su njegova razmatranja o veri pojednostavljena i upućena najširim slojevima stanovništva. Valja reći da je od racionalno shvatljivih a još i više od verskih argumenata, još značajnija uloga uzbuđenja koje Ronsar želi da izazove, da gane i potrese svog čitaoca (*movere*). Njegove besede su stoga veoma žive; u njima kao protagonista učestvuje sam pesnik, oglašava se i uzima reč uz brojne ličnosti iz njegove savremenosti. Nekada su te ličnosti njegovi zamišljeni sagovornici: kralj, kraljica majka, neki od protestanata, bio on bezimen ili veoma određen. To je slučaj na primer sa Teodorom iz Beze, koji je pre prelaska u protestantsku veru bio ugledni humanista i pesnik, a i Ronsarov prijatelj; u svojoj besedi Ronsar pokazuje kako sa njim dijalog u stvari nije moguć, on pred Ronsarom ostaje nem. Pesnik dramatičuje dalje, ne odustajući od dijaloga s nekadašnjim prijateljem, te odlučuje da ga sledi i prisustvuje jednoj od njegovih propovedi. On međutim ništa ne čuje i s izvesnom dozom humora zahvaljuje Bogu na sopstvenoj gluvoći, opisujući pri tome u kratkom grotesknom krokiju Teodora od Beze kao čoveka „rogatog, rašljaste brade i izvrnutih šaka“²⁵, što govori usred gomile od koje će, nastavlja pesnik u istom tonu, on sam pobeći kao neki trgovac što se spasao od brodoloma i gleda svoje saputnike kako tonu.

Drugde zamišljeni dijalog omogućava Ronsaru da uvede alegoriju, tu figuru inače tako tipičnu za srednji vek: kraljica majka je krmanoš francuskog broda koji jedino ona može da sačuva kroz sve bure i oluje; ili se na drugom mestu javlja

²⁴ V. « Ne presche plus en France une Evangile armée, /Un Christ empistolé tout noirci de fumée. » (Ronsard, 1979: 84).

²⁵ „Et ne vy seulement que son grand front cornu,/Et sa barbe fourchue, et ses mains renversées,/ Qui promettaient le ciel aux foules amassées“. (Ronsard, 1979: 141–142)

personifikovano „čudovište Mnjenje“, „kuga ljudskog roda“²⁶. Pesnik razvija grotesknu sliku njegovog fizičkog izgleda i odrastanja da bi ga zatim uveo u radnu sobu „Teologa“, tih „novih Rabina“ koji su se usudili da sebe zamisle kao antičke Gigante sposobne da se uspnu do vrha Olimpa. Reč je naravno o protestantskim teolozima, rasvetljava ovu alegoriju sam pesnik: „To čudovište o kome pričao sam, Francusku diže na noge, /Proseći za pomoć...“²⁷ U ovom primeru možemo primetiti kako Ronsar vešto manipuliše osećanjima konzervativnih čitalaca: poređenje s Jevrejima, ne-hrišćanima, nimalo popularnim u tadašnjoj antisemitski nastrojenoj Francuskoj, kao zatim i ono s paganskim, ne-hrišćanskim mitološkim bićima, poziva samo na dalju omrazu²⁸.

Ronsarovi lični stavovi i njegove snažne emocije pred prizorom ojađene zemlje više su nego očigledni. Na mnogim mestima, pesnik hiperbolično nagomilava nabranje zala koja su zavladała, a na jednom upečatljivo završava svoje nabranje snažnom slikom „sila, bodeži, krv i klanica“²⁹.

Konačno, među pesnikovim osećanjima ne treba zaboraviti ni ona koja se direktno tiču uvreda koje protestanti izriču na njegov račun, a koje u rukopisu kruže u javnosti. Evo nekih od njih, autor prvog je izvesni Ras de Ne (Rasse des Noeuds), dok je drugi odlomak anonimn:

Ronsar znan kao dobar ateista
O čemu svedoče reči, spisi i dela
Bežeći od tog glasa, pop papistički postade

.....Ronsar
više pesnik nije, bogomoljac postade.
(...) Siromaštvo, pesnicima dobro znano,
on i te kako mrzi; on novac voli
Gospodara traži i sledi, kako god može
I šta god da bude, onog što više mu daje³⁰.

²⁶ „monstre Opinion [...] peste du genre humain“ (Ronsard, 1979: 77).

²⁷ „Ce monstre que j'ay dit met la France en campagne,/Mendiant le secours...“ (Ronsard, 1979: 77)

²⁸ O ovome v. zanimljivu i podrobnu analizu u: Bellenger, 1976: 73–77.

²⁹ „La force, les cousteaux, le sang et le carnage“. (Ronsard 1979: 78).

³⁰ Ronsard, cogneu pour un bon athéiste/Tesmoins ses dits, ses escrits et ses faits,/Fuyant ce bruit, se rend prestre, papiste... i sledeći odlomak: „..... Ronsard/ N'est plus poète, il s'est fait un caphard, (...) La pauvreté aux poètes commune/ Il hayt bien fort; il ayme la pécune;/

Stoga ne treba da čudi što u besedi objavljenoj po završetku rata, kao i u dve prozne poslanice, Ronsar s visine progovara o svojoj pesničkoj umetnosti. Na protestantske optužbe da je ne samo ateista već i rdav pesnik i plagijator, upućuje im, iz njegove perspektive možda i najvažniju kritiku: svi su oni – veli pesnik - stihoklepci, neuspešni imitatori, „babuni“, „majmuni“, „škrabala“ koja je iznedrila upravo njegova poezija i inspiracija, ili pesnički rečeno:

To da sporiš ne možeš! Jer mojom ste punoćom
Vi ispunjeni svi: ja vaš sam uzor,
Iz veličine moje svi potekli ste,
Podanici moji, a ja zakon vaš
Potočići moji, a ja izvor vaš³¹

Kako primećuje Danijel Menaže, „trijumfalno 'ja' u [Ronsarovom] *Odgovoru* ukazuje na pesnika koji se ne oseća vezanim ni za jednu instituciju i koji raspolaže potpunom slobodom³².

*

* *

Da je Ronsar u *Besedama* angažovani pesnik – u onom smislu u kome se to u XVI veku moglo biti - može se zaključiti kako po preduzetoj inicijativi, kritičkom stavu i sve ubojitijoj satiri, tako i po odjeku koji su besede imale u javnosti, čak i ako nisu neposredno uticale na dramatične događaje i nisu promenile njihov tok. U početku mirotvorački nastrojen i spreman da na obe strane traži krivce za nemire, a posebno među katoličkim sveštenstvom, što će mu doneti mnoge pohvale među savremenicima, sa zaoštavanjem sukoba Ronsar postaje sve oštriji i ogorčeniji prema protestantima: elegičnost ustupa mesto otvorenoj kritici i žustrim napadima zbog počinjenih zlodela. Kritika protestanata je višestruka: ona je kako društveno-

Il cherche maistre et suit, vaille que vaille,/A tous hazards ce qui plus luy baille.“ (U: Simonin, 1990: 233–234).

³¹ Tu ne puis le nyer ! car de ma plenitude/ Vous estes tous remplis : je suis seul vostre estude, /Vous estes tous yssus de la grandeur de moy, /Vous estes mes sujets, et je suis vostre loy /Vous estes mes ruisseaux, je suis vostre fontaine. (Ronsard, 1979: 150)

³² « Le « je » triomphant de la « Responce » désigne un poète qui ne se sent lié à aucune institution, et qui dispose d'une totale liberté ». (Ménager, 1979: 258).

politička - protestanti remete državno ustrojstvo, tako i moralna - oni su licemeri koji jevandeosku veru propovedaju ognjem i mačem. Ronsarov stalno prisutni lični stav, samilost prema nesreći sunarodnika, borba perom protiv rata i onih koji ga izazivaju, a ne toliko protiv jednog novog učenja u čije se finese ne upušta, sve ga to čini razumljivim i bliskim njegovim savremenikima iskreno zabrinutim za budućnost zemlje. Na kraju, vratimo se i na uže polje književnosti: i sama polemika koju druga strana žučno vodi protiv Ronsara govori u prilog značaju koji *Besede* imaju u javnosti. Protestanti što su se drznuli da pišu protiv Ronsara gube u toj borbi knjigom i perom, borbi koja je i sama počela da nalikuje na zveckanje oružjem, jer Ronsar je i odlučio da piše „gvozdenim perom na čeličnom papiru“³³.

Vidljiva književna superiornost u odnosu na protivnike, Ronsarova slava ali i pesnikov – dotada neviđen - nedvosmisleni politički angažman, sve to čini da je uspeh *Beseda* kako tvrde neki francuski istraživači „fenomenalan“ za ono doba, a njihov uticaj dublji od ostatka Ronsarovog dela. Zahvaljujući njima, Ronsar postaje poznat i van Francuske, a zatim i promovisan u „junaka katoličke reforme“³⁴ (Smith, 1979, 24).

Tamara Valčić Bulić

PIERRE DE RONSARD, ENGAGED POET?
DISCOURSE ON THE MISERIES OF THESE TIMES (1562–1584)

Summary

Pierre de Ronsard (1524–1585), renowned as the most significant French poet of the XVI century, chief of the literary school known as La Pleiade, in theme predominantly a love poet, enjoyed the status of a court poet before and during religious and civil wars (1562–1598). Despite his elitist beliefs on the specific status of poetry, Ronsard writes elegies and discourses in which he, at first benevolently and then with ever-increasing bitterness, warns

³³ „D'une plume de fer sur un papier d'acier“. (Ronsard, 1979: 81)

³⁴ S obzirom na celokupan istorijski kontekst, ovde bi ispravniji bio prevod „junak katoličke reformacije“, kao protivteža protestantskoj reformaciji koju pristalice katolicizma u onovremenim tekstovima i inače nazivaju *tobožnjom* ili *navodnom reformacijom* čime nastoje da ospore njeno postojanje. Ipak, pojam reformacija srpskog čitaoca, manje upućenog u zbivanja u doba verskih ratova, asocira na različite protestantske crkve te ga ovde stoga nismo upotrebili. Napomenimo da se pod katoličkom reformom (obnovom) ili reformacijom, podrazumeva obnova katoličke crkve iznutra, a sveopšte poznati pojam „protivreformacija“ ili „kontrareformacija“ nastao je tek u XIX veku. V. između ostalog http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/R%C3%A9forme_catholique/140524 kao i virtualni muzej protestantizma, <https://www.museeprotessant.org/notice/la-reforme-catholique-ou-contre-reforme/>.

his contemporaries, particularly his religious and political opponents - Protestants, of the evils that threaten France. Thus, Ronsard in *Discourse on the Miseries of These Times* (*Discours des misères de ce temps*) evolves into a finest engaged poet, and as the time goes by and the war becomes inevitable, he becomes militant. The aim of this paper is to present different artistic and rhetorical devices which the poet uses to persuade his Protestant adversaries of the absurdity of the armed conflicts among brothers, and to determine the real reasons of their rebellion. Based on a detailed analysis, we can conclude that Ronsard strives to reveal all the negative sides of the incoming conflict using primarily rational arguments : war is senseless, the new faith does not agree with the French tradition but is "imported" from abroad, the society and its institutions are threatened. In addition, as a real orator, the poet wishes to excite his readers, which he achieves by using poignant and compelling descriptions, allegories and personifications of France and its residents, and finally reveals his personal feelings, openly criticizing and attacking his opponents.

Keywords: Ronsard, Protestants, engagement, discourses, *movere*, satire, allegory

BIBLIOGRAFIJA

- Aulotte R. (1991) (dir.) *Précis de littérature française du XVIe siècle La Renaissance*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Balmas E. (1974). *Littérature française 4, La Renaissance II 1548–1570*. Paris: Arthaud.
- Banašević N. Pavlović M. Šamić M. Vitanović S. (1976). *Francuska književnost I od srednjeg vijeka do 1683*. Beograd: Nolit.
- Bellenger, Y. (1976) L'allégorie dans les poèmes de style élevé de Ronsard. *Cahiers de l'Association internationale des «études françaises*, 28. 65–80. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/caief_0571-5865_1976_num_28_1_1107
- Bellenger, Y. (1984). À propos des Discours de Ronsard: Y a-t-il un genre du discours en vers ? U G. Demerson (dir.) (1984) *La Notion de genre à la Renaissance*. Genève: Slatkine. 195–201.
- Dassonville, M. (1985) Un poète dans la mêlée (1560–1563). U : Dassonville, M. (1985). *Ronsard: étude historique et littéraire. IV, Grandeurs et servitudes*. Genève: Droz. 109–137.
- Dassonville, M. (1989) Introduction. U M. Dassonville (dir.) (1989). *Ronsard et Montaigne, Écrivains engagés ?* Lexington, Kentucky: French Forum, Publishers. 7–17.
- Feroni, Đ. (2005). *Istorija italijanske književnosti I*, Podgorica-Beograd: CID-Službeni list.
- Ménager, D. (1979). *Le Roi, le Poète et les Hommes*. Genève: Droz.

- Nakam G. (1993). *Montaigne et son temps. Les événements et les Essais. L'histoire, la vie, le livre*. Gallimard, collection Tel.
- Rigolot F. (1989). Poétique et Politique: Ronsard et Montaigne devant les troubles de leur temps. U: M. Dassonville (dir.) (1989). *Ronsard et Montaigne, Écrivains engagés ?* Lexington, Kentucky: French Forum, Publishers. 57–69.
- Ronsard, P. de (1979). *Discours Derniers vers*. Paris: GF Flammarion.
- Ronsard P. de (1932). *Odes et bocage de 1550 précédés des premières poésies 1547–1549*. Édition critique avec introduction et commentaire par Paul Laumonier. Paris: Librairie E. Droz.
- Smith, M. (1979) Introduction. U: Ronsard, *Discours des misères de ce temps*, Genève : Droz. 7–26.
- Simonin M. (1990). *Pierre de Ronsard*. Librairie Arthème Fayard.
- Smith, M. (1988) *Ronsard et ses critiques contemporains, Ronsard en son IVe centenaire & Ronsard hier et aujourd'hui*. Genève: Droz. 83–90.
- Živković D. (ur.) (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu Nolit.
- http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/R%C3%A9forme_catholique/140524, pristupljeno 10. oktobra 2017.
- <https://www.museeprotestant.org/notice/la-reforme-catholique-ou-contre-reforme/>, pristupljeno 10. oktobra 2017.